

صلى الله عليه وسلم

دانشکده علوم انسانی

معناشناختی در زمانی پنج تک‌واژه

اخلاقی قرآن کریم

نگارش

آناهیتا هادیان

استاد راهنما: دکتر علی اکبر شایسته‌نژاد

استاد مشاور: دکتر زهرا کاشانیها

پایان‌نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته علوم قرآن و حدیث

بهمن ماه 1391

باسمه تعالی

دانشگاه تربیت مدرس

مدیریت تحصیلات تکمیلی

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب **آناهیتا هادیان** متعهد می‌شوم که مطالب مندرج در این پایان‌نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و دست‌آوردهای پژوهشی دیگران که در این پژوهش از آن‌ها استفاده شده است، مطابق مقررات ارجاع و در فهرست منابع و مآخذ ذکر گردیده است. این پایان‌نامه/رساله قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است. در صورت اثبات تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلی صادر شده توسط دانشگاه از اعتبار ساقط خواهد شد.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه تربیت مدرس شهید رجایی می‌باشد.

آناهیتا هادیان

امضاء

دانشگاه تربیت مدرس شهید رجایی

صور تجلسه دفاع پایان نامه تحصیلی دوره کارشناسی ارشد

با تأییدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر (عج) جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد خانم آناهیتا هادیان رشته علوم قرآن و حدیث تحت عنوان، معنا شناختی در زمانی پنج تک واژه اخلاقی قرآن کریم، که در تاریخ ۹۱/۱۱/۱۵ با حضور هیأت محترم داوران در دانشگاه تربیت مدرس شهید رجایی برگزار گردید و نتیجه به شرح زیر اعلام گردید.

قبول (بدرجه ..... امتیاز ۱۷ .....) دفاع مجدد مردود.

۱ - عالی (۱۹ - ۲۰)

۲ - بسیار خوب (۱۸ - ۱۸/۹۹)

۳ - خوب (۱۶ - ۱۷/۹۹)

۴ - قابل قبول (۱۴ - ۱۵/۹۹)

۵ - غیر قابل قبول (کمتر از ۱۴)

امضاء	مرتبۀ علمی	نام و نام خانوادگی	اعضاء
	استادیار	دکتر علی اکبر شایسته نژاد	استاد راهنما
	استادیار	دکتر زهرا کاشانیها	استاد مشاور
	مدرس	دکتر حسین صفره	استاد داور داخلی
	استادیار	دکتر مژگان سرشار	استاد داور خارجی
	مدرس	دکتر عبدالله صلواتی	نماینده تحصیلات تکمیلی

دکتر غلامعلی احمدی
 رئیس دانشکده علوم انسانی

تقدیم به

دُرْدَانِہٖ حَضْرَتِ رَسُوْلِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْہِ وَاٰلِہٖ وَسَلَّمَ

سلام اللّٰہ علیہا

حضرت

سپاس و ستایش بی‌کران شایسته **خداوندی** است که عشق به دانستن را در وجودم ودیعه نهاد؛

و

تقدیر فراوان از زحمات و راهنمایی‌های ارزنده اساتید عالیقدر و ارجمند **جناب آقای دکتر**

شایسته‌نژاد و سرکار خانم دکتر کاشانیها که از تجربه‌های ارزشمند ایشان بهره‌مند شدم؛

و

تشکر وافر از **پدر و مادر عزیزم و سرکار خانم شوکت هادیان، خاله گرامی‌ام** به پاس تمام

همراهی‌ها و دلسوزی‌های بی‌شائبه و بی‌دریغشان.

چکیده

در دوره معاصر، دانش معنانشناسی از مباحث جدید و مفید در حوزه علوم قرآن است. معنانشناسی واژگان قرآن که در حقیقت، نوعی فرهنگ واژگان قرآنی محسوب می‌شود، در پی کشف معنای واژگان قرآن کریم است که در دو قالب معنانشناسی تاریخی و معنانشناسی توصیفی، ارائه می‌شود. در معنانشناسی تاریخی، بررسی می‌شود که معنای اولیه واژه چه بوده و در گذر زمان چه تطورات معنایی یافته است و معنانشناسی توصیفی به مطالعه رابطه معنایی واژگان در یک حوزه معنایی در مقطع زمانی خاص می‌پردازد.

با بررسی احادیث، روایات، تفاسیر، فرهنگ لغات و کتب ادبی که در دوره‌های مختلف نوشته شده، معلوم می‌شود که پنج واژه تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ و نَمِيمٌ، تطورات معنایی یافته‌اند.

واژگان کلیدی: معنانشناسی تاریخی، تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ، نَمِيمٌ، جامع‌البیان، نورالثقلین.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه .....
فصل اول: کلیات	1
1-1 مقدمه	2
2-1 بیان مسئله:	2
3-1 سؤالات تخصصی:	3
4-1 اهداف تحقیق:	4
5-1 ضرورت و اهمیت تحقیق:	5
6-1 روش تحقیق:	5
7-1 کاربرد نتایج تحقیق:	5
فصل دوم: معناشناسی	6
1-2 مدخل	7
2-2 انواع معناشناسی	9
3-2 تعریف معناشناسی	10
4-2 فایده معناشناسی	11
5-2 روش‌های معناشناسی	13
6-2 چگونگی تطوّر معنایی واژگان	13
7-2 دوره‌های معناشناسی تاریخی در قرآن کریم	15
8-2 شیوه‌های معناشناسی تاریخی در قرآن کریم	16
فصل سوم: معناشناسی واژه تَجَسَّسُوا	17
1-3 معنای لغوی	18
2-3 معناشناسی تاریخی	19
1-2-3 دوره جاهلی	19

19	..... دوره قرآنی 2-2-3
20	..... دوره عباسی 3-2-3
23	..... دوره معاصر 4-2-3
25	..... مقایسه دیدگاه طبری و حویزی 3-3
31	..... فصل چهارم: معناشناسی واژه تُصَعَّرُ
32	..... 1-4 معنای لغوی
33	..... 2-4 معناشناسی تاریخی
33	..... 1-2-4 دوره جاهلی
35	..... 2-2-4 دوره قرآنی
40	..... 3-2-4 دوره عباسی
43	..... 4-2-4 دوره معاصر
45	..... 3-4 مقایسه دیدگاه طبری و عروسی حویزی
51	..... فصل پنجم: معناشناسی واژه سامِدُون
52	..... 1-5 معنای لغوی
53	..... 2-5 معناشناسی تاریخی
53	..... 1-2-5 دوره جاهلی
53	..... 2-2-5 دوره قرآنی
54	..... 3-2-5 دوره عباسی
56	..... 4-2-5 دوره معاصر
57	..... 3-5 مقایسه دیدگاه طبری و عروسی حویزی
63	..... فصل ششم: معناشناسی واژه سَعِيد
64	..... 1-6 معنای لغوی
66	..... 2-6 معناشناسی تاریخی
66	..... 1-2-6 دوره جاهلی
66	..... 2-2-6 دوره قرآنی

68	..... دوره عباسی 3-2-6
71	..... دوره معاصر 4-2-6
73	..... مقایسه دیدگاه طبری و عروسی حویزی 3-6
76	..... فصل هفتم: معناشناسی واژه نمیم
77	..... 1-7 معنای لغوی
80	..... 2-7 معناشناسی تاریخی
80	..... 1-2-7 دوره جاهلی
81	..... 2-2-7 دوره قرآنی
84	..... 3-2-7 دوره عباسی
89	..... 4-2-7 دوره معاصر
94	..... 3-7 مقایسه دیدگاه طبری و عروسی حویزی
101	..... پیشنهادات
108	..... منابع

فهرست جدول‌ها

عنوان	صفحه
1-2 تک‌واژه‌های اخلاقی قرآن کریم	8
1-3 تطوّر معنایی واژه جسس	26
1-4 تطوّر معنایی واژه صعر	46
1-5 تطوّر معنایی واژه سمد	59
1-6 تطوّر معنایی واژه سعد	74
1-7 تطوّر معنایی واژه نمم	96

فهرست نمودارها

عنوان	صفحه .....
1-3 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه جسس در دوره جاهلی	27
2-3 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه جسس در دوره قرآنی	28
3-3 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه جسس در دوره عباسی	29
4-3 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه جسس در دوره معاصر	30
1-4 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه صعر در دوره جاهلی	47
2-4 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه صعر در دوره قرآنی	48
3-4 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه صعر در دوره عباسی	49
4-4 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه صعر در دوره معاصر	50
1-5 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه سمد در دوره قرآنی	60
2-5 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه سمد در دوره عباسی	61
3-5 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه سمد در دوره معاصر	62
1-6 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه سعد در دوره‌های جاهلی، قرآنی، عباسی و معاصر	75
1-7 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه نمم در دوره جاهلی	97
2-7 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه نمم در دوره قرآنی	98
3-7 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه نمم در دوره عباسی	99
4-7 نسبت فراوانی کاربرد معانی واژه نمم در دوره معاصر	100

فهرست پیوست‌ها

عنوان	صفحه
پیوست شماره یک: تفسیر جامع البیان فی تأویل آی القرآن	102
پیوست شماره دو: تفسیر نورالثقلین	105

فصل اول:

کلیات

1-1 مقدمه

قرآن مجید جامع‌ترین و کامل‌ترین معارف و حیانی را در خود جای داده است. دستیابی صحیح و روشمند به آموزه‌های این کتاب آسمانی، با توجه به ویژگی‌های خارق‌العاده آن، روش‌شناسی خاص خود را طلب می‌کند و فهم درست آن به تبیین دقیق و کامل واژگان این کتاب الهی نیاز دارد.

با تمام همّتی که از دیرباز اندیشمندان و قرآن‌پژوهان مسلمان برای فهم الفاظ قرآن مصروف داشته‌اند، اما در جهت معناشناسی واژگان قرآن کریم، شاید به علت نوپا بودن علم معناشناسی، تلاش کمتری صورت گرفته و فضای خالی پژوهش‌هایی این چنین کاملاً محسوس است. برای علم معناشناسی، تعاریف و قلمروهای مختلفی بیان شده است؛ اما آنچه موردنظر ماست، چیزی نیست که به سادگی به دست بیاید؛ بلکه فرایندی است که یک سیر و جریان شکل‌گیری دارد. معناشناسی عبارت است از مطالعه روابط بین کلمات و معانی آن‌ها و به تعبیر دیگر، معناشناسی، تحقیق و مطالعه تحلیلی درباره کلمات یک زبان است.

در این تحقیق، قصد داریم بعد از تبیین دانش معناشناسی، یکی از دو روش معناشناسی، به نام معناشناسی تاریخی را بر روی پنج تک‌واژه اخلاقی قرآن کریم پیاده کنیم و سپس دیدگاه‌های طبری و عروسی حویزی را درباره معنای این واژگان بررسی کنیم.

1-2 بیان مسئله:

قرآن کریم که گنجینه علوم اسرار الهی و تبیان همه چیز و اقیانوسی از مباحث فکری، اعتقادی، فلسفی و ... است، نیاز به قالب‌های روشمند و کارآمد برای درک عمیق و صحیح معارف آن دارد؛ از این رو روش‌های معناشناسی برای فهم معارف بلند قرآن کریم، می‌تواند بسیار مفید باشد (نک. شریفی‌نیا، 1383ش، ص.4؛ خنیفر، 1389ش، ص.113).

از آنجا که هر یک از واژه‌های قرآن حاوی پیامی است و گاه تعداد این پیام‌ها خود گویای یک مطلب خاص هستند که در شرایط عادی جلب توجه نمی‌کنند، اما مخاطب را به طور ناخودآگاهانه تحت تأثیر قرار می‌دهند (فضل‌اللهی، 1389ش، ص. 74) و با توجه به اینکه از طرفی بر روی لغاتی از قرآن کریم که تنها یک بار در این کتاب آسمانی به کار رفته است، کمتر کار شده و از طرف دیگر، تک تک الفاظ به کار رفته در قرآن کریم قابل تأمل و اندیشیدن است و با توجه به حدیث پیامبر (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ) "إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ" (مجلسی، 1404ق، ج. 16، ص. 210)، معنانشناسی تاریخی پنج تک‌واژه اخلاقی قرآن کریم را برای تحقیق خود برگزیدیم؛ از آنجایی که هیچ پژوهش مستقلی درباره معنانشناسی تاریخی الفاظ قرآن کریم صورت نگرفته است، از میان روش‌های معنانشناسی، معنانشناسی تاریخی یا در زمانی را برای این تحقیق انتخاب کردیم تا تحوّل و تطوّر این الفاظ را در انتقال از دوره جاهلیّت به اسلام و دوره‌های پس از اسلام مورد بررسی قرار دهیم.

در نگاهی کلی، در بررسی پنج تک‌واژه اخلاقی، به دنبال گردآوری و تحلیل معنایی ریشه و مشتقات این واژگان در کتب و منابع به جا مانده از دوران جاهلی تا عصر حاضر برای دستیابی به تطوّرات معنایی آن‌ها هستیم.

در این تحقیق، سه مرحله کلی وجود دارد: ابتدا گردآوری ریشه و مشتقات تک‌واژه اخلاقی و سپس دسته‌بندی دورانی و تحلیل معنایی واژگان استخراج شده و کشف تطوّر معنایی در خصوص آن واژه و در نهایت، بررسی دیدگاه طبری و عروسی حویزی درباره تک‌واژه اخلاقی موردنظر و مقایسه دیدگاه‌ها با یکدیگر.

3-1 سوالات تخصصی:

- 1- تک‌واژه‌های اخلاقی تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ و نَمِيمٌ به چه معناست؟
- 2- تک‌واژه‌های اخلاقی تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ و نَمِيمٌ، در منابع و کتب به جامانده از دوران جاهلی به چه معانی‌ای به کار رفته است؟
- 3- تک‌واژه‌های اخلاقی تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ و نَمِيمٌ، در منابع و کتب به جامانده از دوره قرآنی به چه معانی‌ای به کار رفته است؟
- 4- تک‌واژه‌های اخلاقی تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ و نَمِيمٌ، در منابع و کتب به جامانده از دوره عباسی به چه معانی‌ای به کار رفته است؟

- 5- تک‌واژه‌های اخلاقی تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ و نَمِيمٌ، در منابع و کتب معاصر به چه معنایی ای به کار رفته است؟
- 6- سیر تطوّر معنایی تک‌واژه‌های اخلاقی تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ و نَمِيمٌ، از قبل از ظهور اسلام تاکنون چگونه بوده است؟
- 7- جایگاه تک‌واژه‌های اخلاقی تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ و نَمِيمٌ از دیدگاه طبری و عروسی حویزی چیست؟

4-1 اهداف تحقیق:

- 1- شناسایی معنای لغوی تک‌واژه‌های اخلاقی تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ و نَمِيمٌ.
- 2- شناسایی معنای تک‌واژه‌های اخلاقی تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ و نَمِيمٌ در منابع و کتب به جامانده از دوران جاهلی.
- 3- شناسایی معنای تک‌واژه‌های اخلاقی تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ و نَمِيمٌ در منابع و کتب به جامانده از دوران قرآنی.
- 4- شناسایی معنای تک‌واژه‌های اخلاقی تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ و نَمِيمٌ در منابع و کتب به جامانده از دوران عباسی.
- 5- شناسایی معنای تک‌واژه‌های اخلاقی تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ و نَمِيمٌ در منابع و کتب دوران معاصر.
- 6- بررسی سیر تحوّل و تطوّر معنایی تک‌واژه‌های اخلاقی تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ و نَمِيمٌ از دوره جاهلیت تاکنون.
- 7- بررسی دیدگاه‌های طبری و عروسی حویزی پیرامون تک‌واژه‌های اخلاقی تَجَسَّسُوا، تُصَعَّرُ، سَامِدُونَ، سَعِيدٌ و نَمِيمٌ.

5-1 ضرورت و اهمیت تحقیق:

با توجه به نقش و اهمیّت معنانشناسی واژگان قرآن کریم در فهم صحیح و دستیابی درست به آموزه‌های این کتاب آسمانی و با در نظر گرفتن نیاز به پژوهش‌هایی از این دست و عدم وجود پژوهشی مستقل درباره معنانشناسی تاریخی، بر خود لازم دانستیم در ضمن پژوهشی بر روی واژگانی از قرآن کریم که تنها یک بار در این کتاب مقدس آسمانی به کار رفته است و با توجه به حدیث "إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ" بر روی تک‌واژه‌های اخلاقی قرآن کریم به تحقیق بپردازیم و دیدگاه‌های طبری به عنوان یکی از چهره‌های تفسیری دوره عباسی و عروسی حویزی به عنوان یکی از چهره‌های تفسیری دوره معاصر را مورد کنکاش قرار دهیم.

6-1 روش تحقیق:

روش تحقیق به کار گرفته شده در این پژوهش، روش تحلیل محتواست، یعنی «روش مطالعه و تجزیه و تحلیل ارتباطها به شیوه نظام‌دار، عینی و کمی برای اندازه‌گیری متغیرها؛ به عبارت دیگر، پژوهشگر ارتباط مطالب مندرج در یک متن را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد.» (اسحاقیان، 1382، ص. 67)؛ لذا بر اساس مراحل که در این روش به کار گرفته می‌شود و با توجه به کتابخانه‌ای بودن تحقیق، ابتدا به جمع‌آوری اطلاعات و چگونگی آن و منابع مورد استفاده پرداخته و سپس به خاطر بنیادی بودن پژوهش بر اساس هدف، برای تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع‌آوری شده، از روش تحلیل محتوا استفاده گردید.

7-1 کاربرد نتایج تحقیق:

نتیجه این تحقیق، بعضی از مفاهیم ارزشمند اخلاقی را فراروی قرآن‌پژوهان، طلبان، کسانی که در زمینه دیدگاه‌های طبری و عروسی حویزی مطالعه می‌کنند، افرادی که پژوهش‌های معنانشناسی انجام می‌دهند، علاقه‌مندان به مطالعه درباره تک‌واژه‌های اخلاقی قرآن کریم و مشتاقان و علاقه‌مندان قرآن کریم قرار داده است؛ به علاوه ذهن آدمی را به کنکاش در آیات شریفه این کتاب مقدس آسمانی رهنمون می‌سازد.

فصل دوم:

معناشناسی

1-2 مدخل

تکواژه‌های اخلاقی قرآن، واژه‌های اخلاقی هستند که ریشه آنها تنها یک بار در قرآن کریم به کار رفته است. تعداد چهارصد و چهل تکواژه در قرآن کریم آمده است که از این میان، تعداد بیست تکواژه، اخلاقی می‌باشد؛ لیست این واژگان در جدول 1-2 آمده است.

از میان تکواژه‌های اخلاقی قرآن کریم، به علت گستردگی کار ناگزیر به انتخاب شدیم؛ لذا تکواژه *تُصَعَّرُ* و *سامدون* را برگزیدیم، زیرا که تکبیر از صفات بسیار ناپسند اخلاقی است که بر اساس حدیث رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم)، یکی از سه خصلتی می‌باشد که سرآمد تمام گناهان محسوب می‌شود (دیلمی، 1412ق، ج.1، ص.129) و بنابر روایت امام صادق (علیه السلام) یکی از سه اصول کفر است، زیرا تکبیر بود که ابلیس را وادار کرد بر آدم سجده نکند (صدوق، 1362ش، ص.419).

تکواژه‌های اخلاقی دیگری که مورد بررسی قرار دادیم، واژه‌های *تَجَسَّسُوا* و *نَمِیم* است، به این دلیل که *تجسس* و *سخن‌چینی*، از صفات ناپسند اخلاقی می‌باشد. در مورد این رذیله اخلاقی باید گفت که گناهش از غیبت بیشتر است، زیرا سخن‌چین هم غیبت می‌کند و هم دیگران را به اذیت دیگری وامی‌دارد و سبب فساد و فتنه و شرّ و بدی می‌گردد و خداوند سخن‌چین را سرزنش کرده و در آیه 6 سوره حجرات، او را فاسق نامیده است (دیلمی، 1412ق، ج.1، ص.117-118).

	لغت	معنی	سوره	آیه
1	حُوباً	گناه	نساء	2
2	مُدْبَذَبِین	مردّد	نساء	143